

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α. Το πολιτιστικό κλίμα της εποχής

Η μεγάλη άνθιση των γραμμάτων που γνώρισε το Βυζάντιο κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων αποτέλεσε ένα φαινόμενο μη αναμενόμενο, δεδομένης της αναστάτωσης στο επίπεδο της πολιτικής που βίωναν οι Βυζαντινοί κατά την εποχή αυτή. Από την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους της 4^{ης} σταυροφορίας (1204) έως και τη τελική της πτώση η Βυζαντινή Αυτοκρατορία δεν ξαναβρήκε ποτέ το παλιό της μεγαλείο, ούτε σε επίπεδο έκτασης εδαφών, ούτε σε πολιτικό επίπεδο. Κατά την διάρκεια των 60 χρόνων λατινικής κατοχής της Κωνσταντινούπολης η Βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν κατακερματισμένη σε μία σειρά ανεξάρτητων κρατιδίων, λατινικών και βυζαντινών. Η αυτοκρατορία της Νίκαιας έγινε το κέντρο γύρω από το οποίο οργανώθηκε η κατοπινή πολιτική ενοποίηση των Βυζαντινών έως την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261.

Οι Βυζαντινοί, όντας περιορισμένοι στο εσωτερικό ενός κράτους στενών συνόρων και θρηνώντας τον διπλό σφετερισμό των εδαφών τους από τους Λατίνους και τους Τούρκους, παρηγορούνταν τονίζοντας την πολιτιστική ανωτερότητά τους έναντι των «βάρβαρων» κατακτητών τους. Κατά τη διάρκεια μισού αιώνας δεν μπόρεσαν να επανακτήσουν κανένα από τα προηγούμενα κυριαρχικά τους δικαιώματα. Εντούτοις, στις ακα-

τάπαυστες διεκδικήσεις τους τις προερχόμενες από την Ελληνική εθνική τους συνείδηση έβρισκαν ένα κίνητρο για τις πνευματικές τους δράσεις. Πριν από την καταστροφή της, στην αρχή του αιώνα, η Κωνσταντινούπολη υπήρξε μαζί με τη Βαγδάτη και το Παρίσι ένα από τα μεγάλα κέντρα της γνώσης.¹ Η τέταρτη σταυροφορία σκόρπισε τους βυζαντινούς διανοούμενους στα νέα ελληνικά πολιτιστικά κέντρα: τη Νίκαια, τη Θεσσαλονίκη, την Τραπεζούντα και τον Μιστρά, όπου και συνέχισαν τη διδασκαλία τους. Το κράτος ήταν διαλυμένο και είχε άλλα σοβαρότερα προβλήματα να επιλύσει από αυτό της διάδοσης των γραμμάτων. Στην απουσία που εκείνο έδειξε ήταν η Εκκλησία που διατήρησε την παράδοση. Κατά τη διάρκεια της κατάληψης η παιδεία συνεχίστηκε από τα μοναστήρια. Αυτό το γεγονός είχε μία πολύ σημαντική συνέπεια: Ώθησε στη συμφιλίωση του ανώτερου κλήρου με την ελληνική παιδεία, η οποία στο παρελθόν αντιμετωνίζονταν από τους εκκλησιαστικούς κύκλους με καχυποψία. Οι Βυζαντινοί, όντας ακραία παραδοσιακοί και σχολαστικοί χριστιανοί, πάντα υπήγαγαν την κοσμική επιστήμη στην τάξη ενός ταπεινού υπηρέτη της θεολογίας, μητέρας της μόνης αληθινής «θεωρίας». Από τον 3^ο αιώνα οι Πατέρες είχαν θέσει μία διαχωριστική γραμμή μεταξύ των γνώσεων που είναι χρήσιμες για τη σωτηρία ή την θεολογία με την ευρεία της έννοια και τις καθαρά «κοσμικές» επιστήμες. Οι πρώτες αποτελούσαν τη Φιλοσοφία κατά τους Χριστιανούς, οι δε άλλες απάρτιζαν τη φιλοσοφία σύμφωνα με τους Έλληνες.² Οι δύο αυτές μορφές γνώσης αντιπάλευαν η μία την άλλη και έρχονταν σε ρήξη σε διάφορες εποχές, έτσι ώστε να βρίσκουμε, εξ' αυτού, πνευματικούς συγγραφείς που απέρριπταν τις κο-

1. A. Guillou, *La Civilisation Byzantine*, Paris 1974, σ. 333.

2. D. M. Nicol, "The Byzantine Church and Hellenic Learning in the Fourteenth Century", *Byzantium: its Ecclesiastical History and Relations with the Western World*, London, V R, 1972, κεφ. XII σ. 25.

σμικές επιστήμες και κάποιες φορές και την ίδια τη στοιχειώδη μόρφωση. Επιπλέον το θράσος των διαλεκτικών και οι παρεκκλίσεις των αστρολόγων και των αποκρυφιστών είχαν δεχθεί επιπλήξεις σε πολλές εποχές. Σε κάποιες στιγμές μοναστικοί κύκλοι υπονόμευσαν πολύ έντονα τη διδασκαλία των διανοούμενων, ακόμα και τον ίδιο το Θεσμό του Πανεπιστημίου. Αυτή η ένταση μεταξύ της Χριστιανικής σοφίας και της σοφίας των Ελλήνων σε αρκετές περιπτώσεις ήρθε στο προσκήνιο. Από τη στιγμή που ο Φώτιος (820-891) και ο μαθητής του ο Λέων ο 4^{ος} ο Σοφός (886-912) έδωσαν στα ελληνικά γράμματα μία νέα άνθηση η αντίθεση των συντηρητικών εκκλησιαστικών κύκλων (οι οποίοι ήταν τις περισσότερες φορές αυτοί των μοναχών) προς την κοσμική παιδεία επιβεβαιώθηκε.³ Και οι δύο κατηγορήθηκαν ότι αφιέρωσαν το χρόνο τους στη μελέτη των απαγορευμένων επιστημών, δηλαδή της αστρολογίας και της μαγείας. Τον 11^ο αιώνα με τον Ψελλό η μελέτη του αρχαίου Ελληνικού πολιτισμού και κυρίως η επαναανάκλυψη του νεοπλατωνισμού συνεχίστηκε, ενώ ταυτόχρονα η αντίθεση μεταξύ της «ελληνικής σοφίας» και της «χριστιανικής σοφίας» εντάθηκε. Ο Μιχαήλ Ψελλός (1018-1078 ή 1096), επειδή κατηγορήθηκε για «ελληνολατρία», υποχρεώθηκε να συντάξει μία ομολογία πίστεως,⁴ ενώ ο μαθητής του, ο Ιωάννης Ιταλός, επειδή είχε κατηγορηθεί για αιρετικές τάσεις τελικά καταδικάστηκε και αναθεματίστηκε.⁵ Εντούτοις, από την περίοδο της Λατινικής

3. B. Tatakis *La philosophie Byzantine*, Paris 1959, σσ. 130-1.

4. Η ομολογία πίστεως του Ψελλού έχει εκδοθεί από τον A. Garzya: “On Michael Psellus’ Admission of Faith”, *EEBS* 35 (1966), σσ. 41-46 – επανέκδοσή της στο *Storia e interpretazione de testi bizantini. Saggi e ricerche*, Londres 1974.

5. L. Clucas, *The Trial of John Italos and the Crisis of intellectual Values in Byzantium in the 11th Century*, London 1981, P.E. Stephanou, *Jean Italos, Philosophe et Humaniste*, Rome 1949.

κατάληψης του Βυζαντίου βρίσκουμε μοναχούς και κληρικούς να ανταγωνίζονται σε ζήλο για τη διάδοση των γραμμάτων. Η τάση αυτή εμψυχώθηκε από τον εξόριστο αυτοκράτορα τον Ιωάννη Βατάτζη (1225-1254). Ο Ιωάννης ίδρυσε στη Νίκαια μία φιλοσοφική σχολή, της οποίας διευθυντής ήταν ο Εξαπτέρυγος, τον οποίο διαδέχθηκε ο Νικηφόρος Βλεμμύδης (1197-1272), μοναχός και φιλόσοφος και ένας από τους πιο ξακουστούς βυζαντινούς σοφούς της εποχής. Ο Βατάτζης εξέδωσε ένα διάταγμα, το οποίο υποχρέωνε τους κυβερνήτες και τους άρχοντες των πόλεων να χρηματοδοτούν κάθε χρόνο τους καθηγητές του Πανεπιστημίου. Δημιούργησε επίσης βιβλιοθήκες στις πόλεις της αυτοκρατορίας του και επιφόρτισε τον Βλεμμύδη να βρει και να αγοράσει, να αντιγράψει ή να κάνει περιλήψεις, από πολύτιμα χειρόγραφα. Στη σχολή της Νίκαιας, όπου ο Βλεμμύδης δίδαξε για δέκα χρόνια, (1238-1248) είχε μαθητές του τον Γεώργιο Παχυμέρη (1242-περί το 1310), τον μελλοντικό αυτοκράτορα Θεόδωρο Λάσκαρη (1175-1222) και τον Γεώργιο Ακροπολίτη (1207-1282), μελλοντικό υπεύθυνο συνέχισης της διδασκαλίας στην Κωνσταντινούπολη. Διδάσκαλοι διεσπαρμένοι στη Νίκαια, στη Σμύρνη και στο Νυμφαίο καθ' όλη τη διάρκεια της Λατινικής κατοχής θα εκπαιδεύσουν μαθητές, για τους οποίους η ανακατάληψη των χαμένων εδαφών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας θα δώσει την ευκαιρία να κάνουν έτσι ώστε να λάμψει και πάλι «η Ελληνική σοφία».⁶

Το 1261 η Κωνσταντινούπολη απελευθερώθηκε από τον Μιχαήλ τον Παλαιολόγο. Η αυτοκρατορία ήταν κατεστραμμένη και η ανόρθωσή της απαιτούσε πολύ μεγάλες δαπάνες για τον στρατό και τη διπλωματία. Τα μέτρα που ελήφθησαν προς όφελος της παιδείας ήταν πολύ ταπεινά λόγω της έλλειψης οικονομικών πόρων και αντιστοιχούσαν περισσότερο στη

6. L. Bréhier, *La civilisation Byzantine*, Paris 1950, τομ. III, σσ. 478-480.

μέριμνα του αυτοκράτορα να εκπαιδεύσει τους μελλοντικούς υπαλλήλους του. Εντούτοις, ο Μέγας Λογοθέτης του, ο Γεώργιος Ακροπολίτης, ανησυχούσε για το πολύ χαμηλό μορφωτικό επίπεδο που επικρατούσε στην Πρωτεύουσα. Χάρης σε αυτόν ο Αυτοκράτορας έλαβε την πρωτοβουλία να επαναλειτουργήσει την ανώτατη εκπαίδευση.⁷ Έτσι το Αυτοκρατορικό πανεπιστήμιο αποκαταστάθηκε, με επικεφαλή του τον Ακροπολίτη και σταδιακά δημιουργήθηκαν πολλά ιδιωτικά και δημόσια σχολεία στην Κωνσταντινούπολη και στη Θεσσαλονίκη. Οι διανοούμενοι που είχαν καταφύγει στην αυτοκρατορία της Νίκαιας και του Μιστρά επέστρεψαν στην Κωνσταντινούπολη και χάρις σ' αυτούς η εκπαίδευση άρχισε σταδιακά να ακμάζει.

Το πνευματικό επίπεδο της Κωνσταντινούπολης εμπλουτίστηκε ακόμη περισσότερο κατά τη βασιλεία του Ανδρόνικου του 2^{ου} (1282-1328), ο οποίος διαδέχθηκε τον Μιχαήλ. Εκείνος και ο Μέγας Λογοθέτης του, ο Μετοχίτης (1282-1328), έτρεφαν μεγάλο θαυμασμό για τα γράμματα. Ο Μετοχίτης ήταν υπεύθυνος για το Αυτοκρατορικό Πανεπιστήμιο, αλλά φαίνεται ότι αυτό δεν λειτούργησε καλά λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων.⁸ Την καλύτερη εκπαίδευση την παρείχαν ιδιωτικά σχολεία.⁹

Πολιτιστικά την εποχή αυτή αναπτύσσονται τα ίδια χαρακτηριστικά με τους προηγούμενους αιώνες. Η εκπαίδευση, όπως και στο παρελθόν, χωριζόταν σε τρία επίπεδα: Το πρώτο ήταν μία στοιχειώδης εκπαίδευση, η οποία αποκαλείτο «γράμματα» ή «ιερά γράμματα», ανοιχτή σε όλους χωρίς κοινωνική

7. Constantinidès, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and early Fourteenth Centuries (1204-1310)*, Nicosie 1982, σσ. 17-19.

8. R. Guillard, *Essai sur Nicéphore Grégoras. L'homme et l'oeuvre*, Paris, 1926, σσ. 13-14.

9. S. Mergiali, *L'enseignement et les Lettrés pendant l'époque des Paléologues*, Athènes 1996, σσ. 235-6.

διάκριση. Στο πρώτο αυτό επίπεδο τα παιδιά εξοικειώνονταν με την αλφάβητο, την ορθογραφία, με στοιχεία γραμματικής και στοιχεία μαθηματικών υπολογισμών. Στη συνέχεια ακολουθούσε η «εγκύκλιος παιδεία», ένα πρόγραμμα γενικής μόρφωσης βασιζόμενο στο trivium (την γραμματική, τη διαλεκτική και τη ρητορική), η οποία ήταν προσβάσιμη στους κατοίκους μεγάλων πόλεων και στις εύπορες οικογένειες. Η διδασκαλία του τελευταίου επιπέδου, η οποία βασιζόταν στις επιστήμες του quadrivium (τη γεωμετρία, την αριθμητική, την αστρονομία και τη μουσική) λάμβανε χώρα μόνο στην πρωτεύουσα και ήταν προορισμένη για μία μικρή ελίτ: Τους υιούς υψηλών αξιωματούχων, τους ανιψιούς ή τους προστατευόμενους μητροπολιτών, μέλη μεγάλων οικογενειών... Αυτή η κοινωνική τάξη προσδοκούσε να ενταχθεί στο μέλλον στην δημόσια ή εκκλησιαστική εξουσία και επιδιδόταν στην εκπαίδευση για τα πρακτικά οφέλη που μπορούσε να αντλήσει από αυτή.¹⁰

Η μετάδοση της γνώσης, όπως η Mergiali κατέδειξε, βασιζόταν στην ατομική πρωτοβουλία και στις προσωπικές προτιμήσεις των διανοούμενων οι οποίοι δίδασκαν.¹¹ Για παράδειγμα, ο Γεώργιος ο Ακροπολίτης έδινε μεγαλύτερη προσοχή στην Αριστοτελική φιλοσοφία, στη γεωμετρία του Ευκλείδη και στα μαθηματικά του Νικόμαχου.¹² Ο Μάξιμος Πλανούδης (1255-1305), λόγω του μεγάλου ενδιαφέροντος που έδειξε για τη φιλολογία, υπήρξε ο πρώτος Βυζαντινός που ασχολήθηκε σοβαρά με τη μελέτη της Λατινικής λογοτεχνίας και θεολογίας.¹³ Στο κέντρο του ενδιαφέροντός του βρίσκονταν επίσης

10. *Ibid* σ. 12.

11. *Ibid*.

12. *Ibid*, σσ. 16-17.

13. Barbara Kalogeropoulou-Metallinou, Μάξιμου Πλανούδη, προσωπογραφία με βάση τις επιστολές του, *Παρνασσός* 24, 1982, σσ. 558-599,

τα μαθηματικά (ειδικά η γεωμετρία) και η λογική. Μεταξύ των πηγών που μελέτησε ήταν τα *Θεολογοῦμενα ἀριθμητικῆς* του Ιαμβλίου και μία πραγματεία του Ψελλού στον Πλάτωνα και τον Διοφάνη.¹⁴ Ο Γεώργιος Παχυμέρης (1242-περί τα 1310) έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για τις μαθηματικές επιστήμες και την Αριστοτελική φιλοσοφία. Επίσης παράφρασε το πρώτο βιβλίο του Διοφάνη και έργα του Διονυσίου Αεροπαγίτη.¹⁵ Ο Γεώργιος Χιωνιάδης ασχολήθηκε με την Περσική και την Αραβική αστρονομία.¹⁶ Ο Θεόδωρος Μετοχίτης (1270-1332) και ο μαθητής του, ο Νικηφόρος Γρηγοράς (1295-1359), καταπιάστηκαν ιδιαίτερα με την αστρονομία του Πτολεμαίου.¹⁷

Οι απόκρυφες επιστήμες επίσης γνώρισαν κατά την περίοδο αυτή ιδιαίτερη άνθιση. Ο Ιωάννης Πεδιάσιμος (πέθανε μεταξύ του 1330-1341) ασχολήθηκε ιδιαίτερα με Πυθαγόρειες Θεωρίες και ειδικά με την αριθμολογία. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς ασχολήθηκε με τους Χαλδαϊκούς Χρησμούς και τον Ερμητισμό.¹⁸ Ο

Constantinidès, op.cit, σσ. 66-89. S. Kugeas, *Analecta Planudea*, BZ 18, 1909, σσ. 106-146, C Wendel, “Planudea”, BZ 40, 1940, σσ. 406-445.

14. N.Wilson, *Scholars of Byzantium*, London, Duckworth 1983, σσ. 296-97.

15. PG 3 et 4.

16. D. Pingree, “Gregory Chionides and Paleologian Astronomy”, DOP 18, 1964, σσ. 133-160. Idem, *The Astronomical works of Gregory Chionides*, Amsterdam 1985.

17. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης έγραψε μεταξύ άλλων μία πραγματεία επί του Κλαύδιου Πτολεμαίου και του Θέωνος Αλεξανδρείας (υπομνηματιστής του Πτολεμαίου), που έφερε τον τίτλο *Εισαγωγή στην αστρονομία*. Το εισαγωγικό κείμενο αυτού του έργου έχει εκδοθεί από τον Satha, MB, I, σσ. πε' - ρια'. Σχετικά με τον Θεόδωρο Μετοχίτη βλέπε επίσης I. Sevchenko, “Theodore Métochites, Chora et les courants intellectuels de l'époque”, *Ideologie, Letters and Culture in the Byzantine World*, London, V R 1982. Σχετικά με το αστρονομικό του έργο βλέπε I. Sevchenko, *Etudes sur la polémique entre Théodore Métochites et Nicéphore Choumnos*, Bruxelles, 1962.

18. R. Guiland, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, Paris 1962, σσ. 13-16.

Ιωάννης Ζαχαρίας αφοσιώθηκε στην αστρολογία, ειδικά αυτή που προέρχεται από τα κείμενα του Ερμή Τρισμέγιστου.¹⁹

Αυτή η πολιτιστική άνθιση είχε επίσης ως αφετηρία την έντονη δραστηριότητα των αντιγραφών αρχαίων χειρογράφων. Η δραστηριότητα αυτή εντάθηκε πολύ κατά την περίοδο της βασιλείας του Ανδρόνικου του 2^{ου}. Αντιγραφείς επαγγελματίες ή ερασιτέχνες αφιερώθηκαν αποκλειστικά στο έργο αυτό. Εκτός από τους αντιγραφείς που συνδέονταν με κάποιο αντιγραφικό κέντρο,²⁰ πολλοί διανοούμενοι αφιερώθηκαν αποκλειστικά σε αυτό το σκοπό από προσωπικό ενδιαφέρον ή επειδή δεν είχαν χρήματα για να αναθέσουν αυτή τη δουλειά σε επαγγελματίες. Ο Γεώργιος Κύπρου (1216-1290), η Θεοδώρα η Ραούλαινα (σύζυγος του Μιχαήλ 8^{ου} του Παλαιολόγου)²¹ και ο Μάξιμος Πλανούδης είχαν κινητοποιηθεί προς αυτή την κατεύθυνση από προσωπικό ενδιαφέρον και καταπιάστηκαν με ιδιαίτερο δυναμισμό με αυτό το έργο.²²

Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος ο 2^{ος} και ο Μέγας Λογοθέτης του, ο Θεόδωρος Μετοχίτης, εμπύχωναν και προστάτευαν ανοιχτά τους διανοούμενους. Επιπλέον είχαν σχηματίσει στο παλάτι ένα κύκλο αστρονόμων. Μεταξύ αυτών ήταν ο Ιωάννης Ζαχαρίας και ο Νικηφόρος Γρηγοράς.²³ Κατά τον Sevcenko ο Αυτοκράτορας Ανδρόνικος εκτιμούσε τόσο πολύ τη μόρφωση

19. Σ. Κουρούσης, *op. cit.*, σσ. 101-140.

20. Τα πιο γνωστά αντιγραφικά κέντρα της εποχής ήταν η μονή των Οδηγών στην Κωνσταντινούπολη, η οποία λειτουργούσε από τα τέλη του XIIIου αιώνα, η μονή Προδρόμου της Πέτρας και η μονή του Αγίου Προδρόμου που βρισκόταν κοντά στις Σέρρες, βλέπε Politis, “*Quelques centres de copie monastique du XIVe siècle*”, *Colloques Internationaux du C.N.R.S.* No 559. Paris 21-25 Octobre 1974, σσ. 291-295.

21. Alice-Mary Talbot, “*Empress Theodora Palaiologina, wife of Michel VIII*”, *DOP* 46 (1992), σσ. 295-303.

22. Mergiali, *op. cit.*, σσ. 44-49.

23. Σχετικά με τους αστρονομικούς κύκλους βλέπε *ibid.*, σσ. 60-72.

που ήταν περικυκλωμένος από διανοούμενος που έβλεπαν την παιδεία ως μέσο ανέλιξης στην κοινωνική ιεραρχία, στο βαθμό που αυτή τους εξασφάλιζε την αυτοκρατορική εύνοια, τα κρατικά προνόμια και, κατά συνέπεια, τον πλούτο.²⁴ Ο Sencenko κατέταξε τους διανοούμενους του 14^{ου} αιώνα σε τρεις κοινωνικές ομάδες: α) την εκκλησιαστική ιεραρχία, β) την αυλική ιεραρχία, δηλαδή τον πλησιέστερο στο αυτοκράτορα κύκλο και γ) τους πολίτες που συνδέονταν με τους άρχοντες για τη διδασκαλία των παιδιών τους.²⁵

Ως συνέπεια όλων αυτών αναδύθηκε ένας μεγάλος αριθμός συγγραφέων, οι οποίοι είχαν έντονο το «ελληνικό» αίσθημα. Οι πηγές έμπνευσής τους ήταν, κατά κύριο λόγο, ελληνικές και ανήκαν είτε στην κλασική εποχή είτε στην ελληνιστική και ρωμαϊκή, είτε στην ίδια τη Βυζαντινή. Ο Όμηρος, ο Πλάτων, ο Δημοσθένης, ο Αίλιος Αριστείδης, οι Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας ήταν μεταξύ άλλων, οι προτιμητέοι συγγραφείς των ρητόρων. Μεταξύ των διακεκριμένων φιλοσόφων της εποχής αυτής ήταν ο Πλάτωνας,²⁶ ο Αριστοτέλης,²⁷ ο Πλωτίνος, ο

24. Sencenko, “Théodore Métochites, Chora et les courants intellectuels”, *Society and intellectual Life in Late Byzantium*, VR, London 1981, κεφ. VIII., σσ. 16-18

25. *ibid.*, σσ. 76-7.

26. Σύμφωνα με τον N.G. Wilson 263 χειρόγραφα κειμένων του Πλάτωνος αντιγράφηκαν μεταξύ του XIIου, XIVου και XVου αιώνας. Ο δε αριθμός τους αυξάνεται προοδευτικά κατά τον XIVο και XVο αιώνα. Βλέπε N.G. Wilson, “A list of plato manuscripts”, *Scriptorium* 16, 1962, σσ. 386-395.

27. Ο Ιωάννης Πεδιάσιμος συνέταξε υπομνήματα στα *Αναλυτικά πρότερα* και στα *Αναλυτικά ύστερα*, Ο Νικηφόρος Βλεμμύδης συνέθεσε ένα έργο εισαγωγικό στην φιλοσοφία του Αριστοτέλη σε δύο τόμους: Ο ένας τόμος είναι αφιερωμένος στην Λογική και ο άλλος στα Φυσικά του Αριστοτέλη. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης συνέταξε παραφράσεις στα *Φυσικά* και στο *Περί Ψυχής*. Βλέπε K. Oehler, “Aristotle in Byzantium”, *GRBS*, 5, 1964, σσ. 133-146.

Πρόκλος,²⁸ ο Ιάμβλιχος και όλο το νεοπλατωνικό κίνημα που ο Ψελλός και ο κύκλος του τους άφησε ως κληροδότημα. Ο νεοπλατωνισμός ήταν κύρια πηγή έμπνευσης για τους Βυζαντινούς της εποχής αυτής και αυτός επεκτείνεται και στα απόκρυφα κείμενα όπως οι Χαλδαϊκοί Χρησμοί²⁹ και τα κείμενα τα αποδιδόμενα στον Ερμή τον Τρισμέγιστο.³⁰

Παρά τον μεγάλο αριθμό των υπομνημάτων που συντάχθηκαν κατά την εποχή εκείνη δεν μπορούμε να διακρίνουμε μία αληθινή διαμάχη μεταξύ Αριστοτελικών και Πλατωνικών. Στην πραγματικότητα αυτές οι δύο σχολές σκέψεις είχαν γίνει αμάλγαμα στο έργο των Βυζαντινών. Ο Αριστοτέλης μελετούνταν για τη Λογική και τη Φυσική του. Η Αριστοτελική μέθοδος της λογικής ήταν για τους Βυζαντινούς ένα εργαλείο πολύ ανώτερο από την Πλατωνική διαλεκτική και από την αρχή της βυζαντινής εποχής κατέστη αντικείμενο της φιλοσοφικής αναζήτησης. Εξ' άλλου στην εκπαίδευση περίοπτη θέση είχαν οι Κατηγο-

28. Ο E.R. Dodds, στην εισαγωγή της έκδοσής του του έργου του Πρόκλου *Θεολογική Στοιχείωσις* αναφέρει ότι 8 χειρόγραφα αυτού του έργου χρονολογούνται τον XIIIο και XIVο αιώνα. Βλέπε E. R. Dodds, *Proclus, The Elements of Theology*, Oxford 1963, σσ. XXXIII-XL.

29. Στο έργο του *Oracles Chaldaïques* ο E. Des Places αναφέρει την ύπαρξη χειρογράφων του τέλους του 13ου και του 14ου αιώνας που περιέχουν έργα του Ψελλού επί των Χαλδαϊκών Χρησμών. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς καταπιάστηκε πολύ με αυτά. Είναι λοιπόν πιθανόν να επηρεάστηκε άμεσα από το έργο του Ψελλού. Βλέπε E. Des Places, *Oracles Chaldaïques*, Paris 1971, σσ. 61, 188, 197. Περαιτέρω ο E. Des Places αναφέρει ένα έργο που φέρει τον τίτλο *Πρόκλου εκ της αυτής χαλδαικής φιλοσοφίας*, το οποίο βρίσκεται σε 3 χειρόγραφα του 13^{ου} αιώνας.

30. Σύμφωνα με τον A. J. Festugière πολλά χειρόγραφα του Corpus Hermeticum είναι του XIVου αιώνας και ότι ο Ψελλός γνώριζε αυτό το Corpus. Έτσι μπορεί κανείς να υποθέσει ότι υπήρχε μία άμεση επιρροή του έργου του Ψελλού στους κατοπινούς διανοούμενους προς αυτή την κατεύθυνση. Βλέπε A. J. Festugière, *La révélation d'Hermès Trismégiste*, τομ. II, Paris 1949, σσ. 1-27.

ρίες του Αριστοτέλη, η θεωρία του η σχετική με τους συλλογισμούς και τα Αναλυτικά του. Οι Βυζαντινοί, παρά την κλίση τους προς τον Πλατωνισμό, προσέτρεχαν πάντα στην Αριστοτελική Λογική, κατακρίνοντας εντούτοις την κατάχρηση αυτής που έκαναν οι Λατίνοι όταν την εφάρμοζαν σε θεολογικές συζητήσεις. Από την άλλη μεριά το έργο του Αριστοτέλη ήταν η μόνη επιτομή, στην οποία μπορούσε να προσφύγει όποιος ήθελε να μελετήσει τη φύση και τη φυσική, διότι η αρχαία σκέψη δεν είχε ένα συνολικό έργο να προσφέρει σε αυτόν τον τομέα. Έτσι, η φυσική του Αριστοτέλη ήταν για τους Βυζαντινούς η πηγή κάθε έρευνας της φύσης. Εντούτοις, όσον αφορά τον τομέα της μεταφυσικής, ήταν η σκέψη του Πλάτωνα και των νεοπλατωνικών που κατείχαν την κυρίαρχη θέση.³¹ Και αυτή η τάση αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα και κατ' ουσίαν δάνειο των Βυζαντινών από τους νεοπλατωνικούς, δηλαδή του εκπαιδευτικού συστήματος των νεοπλατωνικών φιλοσοφικών σχολών και δή της νεοπλατωνικής σχολής της Αλεξάνδρειας.³²

Οι διανοούμενοι της εποχής μελετούσαν τους κλασσικούς, βοηθούμενοι από τα έργα των νεοπλατωνικών υπομνηματιστών.³³ Αντέγραφαν τη μορφή της γλώσσας τους, προσπαθούσαν να διεισδύσουν στο πνεύμα της σκέψης τους, να κάνουν κριτική στα δόγματά τους, να τα ανασκευάσουν ή να τα διορθώσουν. Είχαν σχηματίσει μία ομάδα ελίτ της διανόησης και βρισκόνταν σε διαρκή επικοινωνία μεταξύ τους. Αυτοί που κατοικούσαν στην Κωνσταντινούπολη αλληλογραφούσαν με εκείνους που διέμεναν στη Θεσσαλονίκη, στην Κύπρο ή στην

31. Βλέπε J.Verpeaux, *Nicephore Choumnos...*, το κεφάλαιο που φέρει τον τίτλο “Aristotélisme et Platonisme chez Choumnos et ses contemporains”, σσ. 171-178.

32. I. Hadot, *Athenian and Alexandrian Neoplatonism and the Harmonization of Aristotle and Plato*, Leiden - Boston 2015.

33. Βλέπε K. Oehler “Aristote in Byzantium”, *GRBS* 5, 1964, σσ. 133-146.

Τραπεζούντα. Κατά καιρούς αποκαλούσαν ο ένας τον άλλο «φιλόσοφο», συζητούσαν ή διαμάχονταν δημόσια είτε μέσω αλληλογραφίας σχετικά με φιλοσοφικά ή επιστημονικά ζητήματα. Η υπεράσπιση ενάντια στους Τούρκους το 1300-1315 κατέστη στο ρητορικό πεδίο το αντίγραφο της μάχης των Ελλήνων εναντίον των Περσών, οι οποίοι συνασπίστηκαν με τους Αθηναίους. Αυτή η λογοτεχνική «ελληνικότητα» συγγέονταν με τον Βυζαντινό εθνικισμό. Η ανάμνηση της Λατινικής κατοχής μεταφραζόταν με την ιδέα μίας αντιπαλότητας μεταξύ «Βαρβάρων» και Ελλήνων.³⁴

Η σκέψη των διανοούμενων της εποχής παρουσιάζει ένα χαρακτήρα «εγκυκλοπαιδικό». Ένας καλλιεργημένος άνθρωπος όφειλε να κατέχει το σύνολο της γνώσης και η μεγαλύτερη προσβολή που θα μπορούσε κανείς να του απευθύνει ήταν το ότι ήταν αγράμματος και ότι είχε πλήρη άγνοια.³⁵ Καθ' όλη την Παλαιολογία περίοδο η εκκλησιαστική και κρατική ιεραρχία απαρτιζόταν από άτομα που έδειχναν μεγάλη εκτίμηση για την μόρφωση.³⁶ Κατά τη διάρκεια της κατοχής της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους οι περισσότεροι φιλόσοφοι ήταν μοναχοί. Κατά τη διάρκεια δε της Παλαιολογίας περιόδου ο μόνος Πατριάρχης που δεν διακρινόταν για τη μόρφωσή του ήταν ο Αρσένιος.³⁷ Αλλά και εκείνος ακόμη, παρά τις μοναστικές του ρίζες, οι οποίες τον ώθησαν να ακολουθήσει μία ακραία πολιτική, δεν έδειξε κανένα ίχνος εχθρότητας προς τους διανο-

34. Sevcenko, "The Decline of Byzantium Seen through the Eyes of its Intellectuals", *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, V R, London 1981.

35. J.Verpeaux, *op.cit.*, σσ. 186-8.

36. S.Runciman, *The last Byzantine Renaissance*, Cambridge 1970, σσ. 66-95.

37. Εστράφει εναντίον της ενωτικής πολιτικής του Αυτοκράτορα Μιχαήλ VIIIου.

ούμενους.³⁸ Η δραστηριότητα των διανοούμενων δεν φαίνεται σε επίσημο επίπεδο να παρείχε πρόσχημα για μία εχθρική αντιμετώπιση τους από την Εκκλησία. Οι άνθρωποι των γραμμάτων φαίνονταν να είναι υπερήφανοι για την πίστη τους και δεν δίσταζαν να επιβεβαιώνουν την πεποίθηση ότι η «χριστιανική σοφία» ήταν ανώτερη από αυτή των «Ελλήνων», της οποίας η αλήθεια, κατά τη γνώμη τους, δεν ήταν παρά μερική.

Το ενδιαφέρον των διανοούμενων, οι οποίοι δεν ανήκαν στον κλήρο είχε απομακρυνθεί από τη δογματική θεολογία και είχε στραφεί προς τις επιστήμες και την φιλοσοφία. Ο λόγος γι' αυτή την αλλαγή μπορεί εύκολα να εξηγηθεί από τη μαρτυρία που μας δίνει ο Θεόδωρος Μετοχίτης: σε ένα κείμενό του που απευθύνεται σε ένα νέο προσπαθεί να τον πείσει για την αξία της μόρφωσης. Τον συμβουλεύει να αποφύγει να καταπιαστεί με τη θεολογία, διότι μια τέτοια μορφή ενασχόλησης μπορεί να αποδειχθεί πολύ επικίνδυνη στην εποχή τους όπου όλοι είναι έτοιμοι να κατηγορήσουν ανθρώπους αθώους ότι είναι αιρετικοί.³⁹ Φαίνεται ότι πολλοί διανοούμενοι της εποχής ήταν της ίδιας γνώμης. Επιπλέον, παρά το μεγάλο άνοιγμα που είχαν κάνει προς την «ελληνική σκέψη», είχαν συνείδηση ότι όφειλαν, πριν απ' όλα, να κρατήσουν μία αυστηρή στάση, δηλώνοντας ότι παρέμεναν θεμελιωδώς πιστοί στο ορθόδοξο δόγμα της εκκλησίας και ότι το ενδιαφέρον τους για τους Έλληνες «εθνικούς» δεν ξεπερνούσε τα όρια που είχε θέσει η εκκλησία. Είναι πολύ ενδεικτικό ότι έχουμε πολλά έργα κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής που ανασκευάζουν ετερόδοξες ιδέες πολύ διαδεδομένες στους κύκλους των διανοούμενων. Αυτό το γεγονός αποτελεί ένδειξη ότι υπήρχε μία ανησυχία από τη μεριά

38. Runciman, *op.cit.*, σσ. 52-3.

39. Théodore Métochites, *Ηθικός ή περί παιδείας*, ed. I.D. Polemis, Athènes 1995, f 19 3v, 8,20-1.

της εκκλησίας για τον ενδεχόμενο κίνδυνο που προμήνυε το μεγάλο ενδιαφέρον των λογίων για την κοσμική λογοτεχνία και τη φιλοσοφία. Φοβόνταν μην τυχόν και ξυπνήσει η Ελληνική αίρεση: Σε ένα γράμμα του, ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης (πέθανε το 1324, υιός του Γεώργιου Ακροπολίτη και μέγας Λογοθέτης επί Ανδρόνικου 2^{ου}) ασκούσε έντονη κριτική στην Ελληνική ειδωλολατρία, που εκφραζόταν στο «Τιμάριον», διάλογος του πρώτου μισού του 12^{ου} αιώνα.⁴⁰ Ο Νικηφόρος Χούμνος (1250/1255-1327) συνέγραψε πολλές πραγματείες προκειμένου να ανασκευάσει τις Πλατωνικές θεωρίες που αντιτίθεντο στο Χριστιανικό δόγμα.⁴¹ Η Πραγματεία του *Περί αισθητικής και φυτικής ψυχής*⁴² αποτελεί μία ανασκευή της θεωρίας περί ψυχής του Πλωτίνου και οι δύο άλλες πραγματείες του *Περί ύλης* και *Περί Ίδεών*⁴³ είναι κατ' ουσίαν μία ανασκευή της Πλατωνικής κοσμολογίας μέσω της κοσμολογίας έτσι όπως την ανέπτυξαν οι Πατέρες της Εκκλησίας. Ο Γεώργιος Παχυμέρης (1242-1310) στην εισαγωγή στο *Quadrivium* που συνέγραψε προειδοποιεί ότι ένα άκρατο επιστημονικό ενδιαφέρον μπορεί εύκολα να οδηγήσει σε μία βλάσφημη περιέργεια.⁴⁴

Όσον αφορά τους λόγιους θεολόγους η προσέγγιση θεολογικών ζητημάτων από αυτούς περιοριζόταν σχεδόν αποκλειστικά στο θέμα του *filioque*. Η ένωση με την Δύση ήταν το μόνο πρόβλημα των βασιλέων των δύο τελευταίων αιώνων της

40. M. Treu, "Ein Kritiker des Timarion", *BZ* (1892), σσ. 361-5.

41. Σχετικά με τα έργα του Νικηφόρου Χούμνου βλέπε J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos...* σσ. 124-5, Β. Tatakis *La philosophie Byzantine*, σ. 230-31 και Λ. Μπενάκης, "Νικηφόρου Χούμνου Περί της ύλης και των ιδεών", *Φιλοσοφία* 3, 1973, σσ. 339-81.

42. Fr. Creuzer, *Plotini Opera omnia*, 1835, τομ. II, 1413-47 και PG 140, 1403-38.

43. Fr. Boissonade, *Anecdota nova*, 1844, σσ. 191-201 και Λ. Μπενάκης, *op. cit.*, σσ. 339-81.

44. P. Tannery, *Quadrivium de Georges Pachymère*, Vatican 1940, σ. 5.

αυτοκρατορίας και ένα ζήτημα μόνιμης διαμάχης όσον αφορά τους πολίτες. Οι μοναχοί και η πλειονότητα του λαού δεν ήταν καθόλου διατεθειμένοι για θεολογικούς συμβιβασμούς. Οι απόπειρες των αυτοκρατόρων να βρεθεί μία λύση αποδεκτή τόσο από την Ανατολή όσο και από τη Δύση υποχρέωσαν πολλούς διανοούμενους θεολόγους να επεξεργαστούν πραγματείες γι' αυτό το θέμα. Ο Νικηφόρος Βλέμμύδης, ο Γεώργιος Ακροπολίτης, ο Γεώργιος Παχυμέρης, ο Μάξιμος Πλανούδης και πολλοί άλλοι είχαν αναλάβει αυτή την αποστολή.⁴⁵

Η Θεολογική λογοτεχνία της εποχής περιοριζόταν σχεδόν αποκλειστικά σ' αυτήν που προέρχονταν από τα ασκητικά και μυστικά ρεύματα. Στην ουσία θα μπορούσε με δυσκολία να χαρακτηριστεί θεολογία. Επρόκειτο για μία πνευματική λογοτεχνία, της οποίας το κεντρικό ενδιαφέρον στεφόταν στην περιγραφή της ασκητικής ζωής, αναπαριστώντας την εμπειρία αυτή μέσω εικόνων συχνά μεγάλης ποιητικότητας, πολύ περισσότερο από το να πραγματεύεται δογματικά ή φιλοσοφικά προβλήματα που γεννιούνταν με την εφαρμογή αυτών των εικόνων ή αυτών των σχημάτων σύλληψης.⁴⁶ Η ερμηνευτική θεολογία είχε εξασθενήσει μετά την 6^η οικουμενική Σύνοδο, η οποία απαγόρευε στα απλά μέλη του κλήρου την ερμηνεία των σκοτεινών χωρίων της Αγίας Γραφής προκειμένου να αποφευχθούν αιρετικές τάσεις.⁴⁷ Εξ' ου και η Πατριαρχική σχολή της Κωνσταντινούπολης δεν κατέστη ποτέ εστία νέων θεολογικών ιδεών. Ο ρόλος της ήταν απλά και μόνο να εκπαιδεύσει του μελλοντικούς διευθύνοντες και Κανονολόγους της Εκκλησίας.⁴⁸ Εντούτοις, από την αρχή της ησυχαστικής έριδας η ερμη-

45. S. Runciman, *op.cit.*, σσ. 30-35.

46. E. V. Ivanka, *Plato Christianus...*, σσ. 369-421.

47. Β.Ι ΡΗΙΔΑΣ *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τομ. ΙΙ, σ. 269, Αθήνα 1995; *Histoire du Christianisme*, τομ. ΙV, εκδ. Desclée, 1993, σσ. 60-70.

48. J. Meyendorff, *The Mediterranean World in the Thirteenth Century:*

νευτική θεολογία θα επανατεθεί στο προσκήνιο και το ειρηνικό κλίμα ανάμεσα στους μοναχούς και στους λόγιους θα ανατραπεί.

B. Η Ησυχαστική Έριδα

Από τα πολύ παλιά χρόνια οι μοναχοί στο Βυζάντιο αποκαλούνταν «ησυχαστές», με την έννοια ότι διήγαν υπό καθεστώς «αγίας ησυχίας» μία ζωή αυστηρή και ερμητική. Τον 14ο αιώνα ο ησυχασμός είχε λάβει μία πολύ ιδιαίτερη σημασία ενός ρεύματος ασκητικού, του οποίου οι μακρινές καταβολές βρίσκονται σε έναν μεγάλο ασκητή και θεολόγο του 11ου αιώνα, τον Συμεών τον Νέο Θεολόγο, με το έργο του οποίου το ρεύμα αυτό παρουσιάζει πολλές δογματικές ομοιότητες και συνάφειες πρακτικής.⁴⁹ Αυτό το κίνημα είχε ακμάσει κατά την εποχή εκείνη ιδιαίτερα στο Άγιον Όρος χάρις σε ένα μοναχό του Σινά, τον Γρηγόριο, ο οποίος διήλθε από τις Βυζαντινές επαρχίες περί το 1330. Τα ασκητικά και μυστικά του δόγματα βρήκαν μεγά-

Theology east and West, The 17th international Byzantine Congress, Washington 3-8 August 1986.

49. Ο ησυχασμός ως πνευματικό κίνημα έχει τις καταβολές του στις απαρχές του μοναστικού κινήματος της ανατολής. Η ησυχία, είναι ο όρος και ο καρπός της νοεράς προσευχής, που συνδέεται με την ανάμνηση του Θεού και την επίκληση του ονόματος του Ιησού Χριστού. Το απόγειο της πνευματικής αυτής εμπειρίας αποτελεί η θέαση του θείου φωτός. Αρχαίοι συγγραφείς δίνουν πρακτικές συμβουλές σε όποιον επιθυμεί να αφοσιωθεί στην «ησυχία». Μεταξύ των πιο σημαντικών πνευματικών συγγραφέων του κινήματος αυτού είναι ο Ευάγριος (4^{ος} αι.), ο Μακάριος Αιγύπτου (4^{ος} αι.), Ο Άγιος Διάδοχος Επίσκοπος Φωτικής (5^{ος} αι.), ο Άγιος Ιωάννης της Κλίμακος (6^{ος}-7^{ος} αι.) και ο Άγιος Συμεών ο νέος Θεολόγος (10^{ος} αι.). Τα μεγάλα κείμενα που μιλούν για την «ήσυχία» και για τη χριστιανική προσευχή συνελέχθησαν και εκδόθηκαν τον 18^ο αιώνα από τον Νικόδημο τον Αγιορείτη και τον Μακάριο Νοταρά σε ένα έργο το οποίο έφερε ως τίτλο «Φιλοκαλία».